

Príspevky v tejto rubrike uverejňujeme pri príležitosti
nedožitých 75-tych narodenín Mariana Várossa.

GNOZEOLOGICKÝ A LOGICKÝ ASPEKT FANATIZMU

MARIAN VÁROSS

1. K solipsistickému iracionalizmu. Na dokázanie gnozeologickej platnosti svojich ideí používajú fanatici, ako vidno z vybraných textov v časti o formách fanatizmu, viaceré metódy. Napriek odlišným, spôsobom uvažovania a gnozeologickým metódam majú však spoločnú tendenciu: odvolávajú sa na úsilie svojho publika o sebazáchovu, sebauplatnenie a získanie sebavedomia, slovom, pokúšajú sa zapojiť svoj zmysel pre realitu a plnú existenciu človeka.

Filozofický, náboženský a politický fanatizmus má svoje vlastné metódy dokazovania, ale spôsob, akým sa obracia na citlivé miesto v človeku, je stále rovnaký: zbav sa všetkého, čo ťa determinuje, uvoľni svoju vnímavosť, myslí iba na vlastnú existenciu a na tých, čo sú ti drahí, odhoď všetky morálne predsudky, ktoré chcú oslabiť tvoje sily, a konaj v zhode s potrebami a záujmami svojej najtvorivejšej, najoriginálnejšej a najtrvácnejšej existencie; taký je jeho jazyk.

Fanatizmus sa pokúša oživiť primitívneho človeka alebo presnejšie oživiť mentalitu detstva a dospievania. Na jednej strane vytvára neobmedzeného, indeterminovaného, slobodného človeka plného ideálov, "homo ludens", a na druhej strane človeka absolútne pripútaného k svojmu myšlienkovému prostrediu, svojim snom, svojej sile, svojmu širokému obzoru plnému farieb a slnka. Chce človeka vymaniť zo všetkých časopriestorových determinánt; minulosť, prítomnosť, budúcnosť - to nie je nič iné ako škála, ktorá začína tieňom a končí svetlom: treba teda kráčať smerom k budúcnosti a začať so všetkou rozhodnosťou dobýjať budúcu epochu, lebo táto epocha závisí iba od úsilia, ktoré ty, ty, a ty a vy všetci uvediete do pohybu. Nemôžeme sa spoliehať na aktivitu druhých, treba konať sám od seba, lebo každý tak koná podľa vlastných potrieb a záujmov a nerešpektuje právo svojho okolia, ktoré je iba konkurenciou a prekážkou atď.

Tieto argumenty, obmieňané podľa jednotlivých situácií a aj podľa charakteru jednotlivých foriem fanatizmu, majú absolútne identický základ osobitne v gnozeológii fanatikov.

Predovšetkým je tu primát subjektu nad objektom. Existencia subjektívneho vedomia je u fanatika absolútnou primárnou pravdou. Tento subjekt však nie je iba gnozeologickým príjemcom, ktorého dáta vedomia pochádzajú z tajomného pôsobenia transsubjektívneho sveta, a tieto dáta sú fenoménmi, ktoré vyvolávajú pozitívnu alebo negatívnu citovú reakciu, preto sú spoločným gnozeologickým východiskom zaznamenávania fenoménov vedomia u všetkých fanatikov.

To je veľmi dôležité pri vzniku každého fanatizmu bez ohľadu na to, či ide o integračný proces u fanatika - ideológa, alebo o kolektívnu fanatizáciu. Obidva procesy totiž znamenajú iba vznik osobného vedomia - zdôrazňujeme: vedomia toho-ktorého individua ako takého. Sfanatizovaná osobnosť si zrazu uvedomí celú tú "amorfnú" vnútornú zmes dát vedomia, pretože získava absolútne neočakávané kritérium ich klasifikácie. Fanatik je prekvapený, že tak dlho žil bez poznania zmyslu svojej predošlej existencie, a prekvapuje ho aj to, že vo svojom vedomí zaznamenal veľa absolútne bezvýznamných faktov, pričom nevedel, aká výhoda mu z nich plynie.

Svet, v ktorom žil fanatik pred vznikom svojho osobného a egocentrického se-bavedomia, t.j. svet, ktorého podriadenou a takmer stratenou súčasťou sa cítil byť, sa zrazu mení na "jeho" svet, ako keby kyvadlo váh, ktorých polovica doposiaľ predstavovala svet, zmenilo svoju polohu tak, že teraz je hore fanatický subjekt a svet zostáva dolu.

Tento egocentrizmus, ktorý sa uplatňuje v oblasti gnozeológie v podobe primátu a absolútnej nadradenosti subjektu nad objektom, možno konštatovať u fanatikov každého druhu. Brunovo učenie o pluralite svetov a nekonečnosti vesmíru nie je výsledkom gnozeologickej skúsenosti, ale predovšetkým odrazom a výrazom myšlienkovkej šírky a gnozeologického vedomia Bruna samotného; rovnako Nietzscheho teória o nadčloveku nepochádza z vedecky zdôvodneného pozorovania biologického vývoja (ktorý ju, a to treba priznať, inšpiroval, ale len sekundárne), ale predovšetkým z emotívnych porúch jej tvorcu. Mnohí vedci a myslitelia prišli k analogickým záverom, a predsa v ich formulácii niet ani stopy fanatizmu. Náboženská výchova, ktorú nájdeme v činnosti Savonarolu a Kalvína, sa tiež orientuje na podobný cieľ: prebudiť vedomie veriacich a navodiť u nich vznik kritéria "sub specie aeternitatis". Je to jediný spôsob, ako možno spasiť človeka pred večným zatratením a zachrániť ho pre večný život. Napokon politická ideológia takého Lenina alebo Hitlera chcela predovšetkým podnieť vznik egocentrického individuálneho a kolektívneho sebaavedomia; príslušníci robotníckej triedy a aj nemeckého národa si mali uvedomiť svoje nezvratné poslanie a mali byť presvedčení, že sú ako predvoj nositeľmi sociálneho a kultúrneho myslenia budúcnosti.

Keď sa už raz toto sebavedomie etablovalo, ostatná gnozeologická aktivita bola už len jeho prirodzeným dôsledkom: šlo o ďalšie potvrdenie správnosti absolútneho primárneho princípu, t.j. o udržanie a upevnenie sfanatizovaného egocentrického vedomia.

Primárnu ideu, schopnú vyvolať u fanatika-ideológa, ktorý v nej našiel dokonalú syntézu svojich potrieb a ambícií, emočno-akčný výbuch, nebolo nikdy ťažké potvrdiť a udržať. Samo posilnenie vedomia a vyhľadávanie druhotných potrieb uľahčovalo budovanie pevného základu pre túto ideu. Bolo pre Savonarolu ťažké dokázať správnosť svojich sľubov a prorociev? Istotne nie, pretože od začiatku jeho náboženskej a politickej činnosti musela Florencia znášať od jeho nepriateľov sériu vážnych útokov a napokon aj sám Savonarola vždy zapájal svoje vlastné záujmy do kontextu medzinárodných politických záležitostí. Ak si uvedomíme, že navyše tu prevládalo extrémne silné a živé náboženské cítenie, zistíme, že celý problém spočíval

v teologickej a morálnej interpretácii biednych pomerov. Savonarolovi sa po určitý čas dарило predkladať veľmi pravdepodobnú interpretáciu, o ktorej nikdy nepochyboval.

Bolo pre Hitlera ťažké presvedčiť nemecký národ o jeho svetovom poslaní a o prevahe nordickej rasy? Istotne nie, pretože tu bola na jednej strane bohatá tradícia nemeckej kultúry, ktorá v interpretácii školského a historického vzdelávania akoby formovala základného ducha každej súčasnej kultúry, a pretože tu navyše existovala nesporná túžba pomstiť sa víťazom a aj židovskému kapitálu, ktorý, ako sa zdalo, zapríčinil nečakanú porážku Nemecka. Napokon - ak nechceme analyzovať všetky fanatické osobnosti, ale len spomenúť jednotlivé formy fanatizmu - bolo pre Nietzscheho ťažké popierať správnosť súčasnej morálky? Istotne nie, pretože na jednej strane tu bola diskusia o darwinovskom probléme a na strane druhej séria subjektívnych neúspechov a rozčarovaní, ktoré by podľa Nietzscheho neboli, keby tu bola spoločnosť silných bytostí. Predpokladal, že jeho vlastná slabosť pochádza z toho, že bol determinovaný súčasným slabým a dekadentným ľudstvom; keby nebol nútený zaoberať sa problémami morálky a náboženstva, ktoré podľa neho oslabovali sebavedomie človeka a pripravovali ho o akúkoľvek možnosť konať priamo, bol by nesporne slobodným a silným človekom bez utrpenia a súženia. To isté možno povedať o "platnosti" primárnych ideologických princípov Bruna, Kalvína a Lenina.

A aj keby fanatik nemal postačujúce konkrétne dôkazy, jediným, ale nezvratným dôkazom je preňho jeho nezlomná viera, ktorá má absolútne reálny základ v individuálnych (prípadne v kolektívnych) túžbach, v osobnosti, ktorú podopiera nevyčerateľný zdroj emočnej energie. Táto fenomenologická jednota fanatických prejavov vytvára aj určité všeobecné črty gnozeologických vzťahov medzi fanatickým subjektom a realitou: hovorili sme o primitivizme v tom zmysle, že fanatizmus oživuje detstvo a dospievanie. Okrem toho existuje istý iluzionizmus, ktorý charakterizuje práve systém epistemologických dôkazov u fanatikov a ktorý sa uplatňuje v celom ich chápaní reality; realita podľa nich totiž nie je štruktúrou objektívnych dát, ale výlučne systémom dát vedomia, konštruovaným selektívne podľa pozitívnych alebo negatívnych emočno-akčných intencií.

Tieto dve vlastnosti podmieňujú fanatický animizmus v tom zmysle, že fanatici považujú jednotlivé formy reality, osobitne sociálnej, za výraz určitých ideológií, teda za prejavy jednotlivých duchov - priateľských alebo zlých - a nikdy nie za štruktúrne zmeny objektívnej reality. Každý fanatik je metafyzikom, ale pretože jeho metafyzika má extrémne živý základ v jeho vitálnej sfére, je vždy animistickou koncepciou bez ohľadu na to, že formulácie fanatikov sú "logické". Aj Leninov materializmus je nepochybne rovnako animistický (duch hmoty, hmota ako substancia, ktorá sa neustále vyvíja, napokon život ako výraz osobitne organizovanej hmoty atď.) ako Savonarolov spiritualizmus (božský princíp a diabolský princíp, ktoré spolu zápasia).

Napokon gnozeológia fanatikov je zjavne iracionalistická, lebo vzniká z dokonalej spolupráce intelektuálneho a vitálneho centra fanatických osobností. Poznávacie akty sú tak druhom bezprostrednej a globálnej intuície, ktorej výsledok spočíva v absolútne evidentnej percepcii vnímaného objektu nielen ako poznávaného, ale aj ako hodnoteného dáta. Živosť evidencie často dosahuje úroveň extázy, najmä keď ide o absolútne

frapantné a nesporné potvrdenie postoja fanatika k realite, slovom, keď sa predpoklad fanatika potvrdí.

Už sme konštatovali nadradenosť a gnozeologický primát subjektu, preto môžeme vo všeobecnosti povedať, že všetky kognitívne akty fanatika sú iba hľadaním dôkazov a nových "objektívnych" argumentov v prospech absolútnej primárnej myšlienky alebo, všeobecnejšie, v prospech intencionálnej perspektívy, ktorá vyjadruje egocentrické sebavedomie fanatických subjektov. Predmet pozná fanatik vtedy, keď zodpovedá jeho absolútne pozitívnej alebo absolútne negatívnej hodnotiacej tendencii. To znamená vtedy, keď dokáže obhájiť a prehliť extrémny kontrast medzi pozitívnym a negatívnym pólom axiologických hierarchií fanatikov. Je zbytočné pripomínať, že tento kontrast je daný apriórne, t.j. že je bezprostredným výrazom polaritného charakteru emotívneho života fanatikov.

Gnozeológia postuluje dva druhy determinánt, ktoré oslabujú epistemologickú hodnotu aktov poznania: pozitívne determinanty, t.j. subjektívne stavy pridávajúce poznávanému predmetu vlastnosti, ktoré objektívne nemá (úloha predstavivosti, ilúzie, halucinácie atď.), a negatívne determinanty, t. j. hranice poznania vo všeobecnosti, ktoré nedovoľujú spoznať celú štruktúrnú zložitosť predmetu. Fanatici nepripúšťajú žiadnu z týchto determinánt. Cieľom ich poznávacích aktov totiž nie je odhaliť objektívnu štruktúru predmetu, ale jednoducho len posilniť ich sebavedomie. Na jednej strane považujú subjektívne prínosy za ozajstné vlastnosti "transsubjektívnej" reality (musíme pripomenúť gnozeologický solipsizmus fanatikov) a na strane druhej nepripúšťajú nijakú hranicu poznania, pretože sú presvedčení - a to platí všeobecne, že ich poznanie odhaľuje absolútnu podstatu reality.

Toto tvrdenie možno len veľmi ťažko overiť, najmä keď uvažíme zložitú situáciu, v akej sa ocitá gnozeologická diskusia; okrem toho každý fanatik by sa proti takémuto zásadnému obvineniu isto bránil. Stačí si však prečítať texty fanatikov a vypočúť si ich ideologické dedukcie týkajúce sa štruktúry reality a nájdeme v nich dostatočné potvrdenie: fanatik nikdy nehovorí o gnozeologických výhradách voči objektívnosti jeho idey, nikdy nehovorí o hraniciach poznania, ktorých uznanie by stačilo na to, aby sám poprel gnozeologickú hodnotu absolútnej primárnej idey. Je presvedčený, že môže neomylnne formulovať zmysel života, dialektiku dejín, budúcnosť ľudstva i platnosť božích zákonov v živote človeka. Viac či menej otvorene pripúšťa, že má mimoriadnu schopnosť mystickej intuície, že jeho poznávacie akty sa vzťahujú na samu podstatu reality: je len jeden spôsob, ako preniknúť až do podstaty problému existencie človeka - pridržiavať sa cesty, ktorú naznačuje fanatik.

Fanatik núti svoje okolie a svoje publikum, aby prijalo jeho vlastný spôsob vnímania vecí. Používa všetky propagandistické a presvedčovací prostriedky, pričom sa obracia na najcitlivejšie miesto v človeku: človek, zobuď sa a divaj sa! A tomuto prebudenému človeku predstavuje súbor homogénnych aspektov, ucelený systém hľadísk, ktoré nemajú iba vyvolať jeho zvedavosť, ale ktoré mu zároveň predkladajú jediné a nevyhnutné riešenie.

2. K citovému logickému absolutizmu. Svojrázna gnozeológia fanatikov má aj niekoľko zaujímavých dôsledkov v oblasti logiky: možno hovoriť o špeciálnej logike

fanatikov. Fanatici prijímajú absolútnu platnosť primárnej idey, ktorá je zároveň integračným princípom všetkých ich ideológií, z čoho vyplýva, že logika fanatikov má predovšetkým všeobecne deduktívny charakter.

Táto skutočnosť je v plnom súlade s fenoménom nadradenosti poznávajúceho subjektu a s fenoménom gnozeologického solipsizmu, ktorý z neho vyplýva. Toto konštatovanie znamená zároveň dôležité protirečenie charakterizujúce fanatizmus všeobecne: je to vzťah medzi empirizmom a racionalizmom. Fanatici totiž nesporne používajú určité dáta skúsenosti a ich ideológie sú predovšetkým ucelenými - a nie čiastkovými alebo chvíľkovými - reakciami na štruktúru fenoménov ich osobnej skúsenosti. No na druhej strane je tiež pravda, že určitú osobnosť možno vyhlásiť za fanatickú iba vtedy, ak je nositeľom základnej a všeobecnej idey, ktorá dokáže obsiahnuť v jednom celku osobné reakcie, t.j. keď táto osobnosť neponúka iba určité hľadisko, ale aj konečné riešenie. Existencia takejto základnej idey (ktorá znamená syntézu perspektívy a riešenia) je však podstatnou črtou každého fanatizmu, preto možno ho považovať za druh deduktívneho a zároveň aktívneho racionalizmu; empirické dáta sú len súborom faktov, ktoré tvoria v genéze fanatizmu jednu etapu, ale nevytvárajú samotný fanatizmus.

Od vzniku základnej primárnej idey, t. j. od vzniku existencie samotného fanatizmu sa vzťah medzi induktívnym empirizmom a deduktívnym racionalizmom rieši tak, že fanatik podriaďuje každú svoju činnosť a každú svoju ďalšiu skúsenosť norme predstavovanej primárnou ideou; dedukuje a aplikuje a keď sa snaží doplniť a upevniť svoj ideologický systém, používa iba deduktívny postup: skúma dôsledky primárnej idey, aby z nich mohol vyvodit' prostriedky na svoju praktickú činnosť.

Aj keď hovoríme o deduktívnom racionalizme fanatikov, uvedomujeme si, že trochu meníme význam pojmu "racionalizmus". Fanatický racionalizmus sa odlišuje od filozofického racionalizmu dôležitou vlastnosťou: nie je racionálny, t. j. nikdy netvrdí, že racionálne logické metódy sú absolútne postačujúce. Preto by sa dalo skôr hovoriť o fanatickom iracionalizme. Na druhej strane sa však fanatici bránia každému znevažovaniu, ktoré by chcelo spochybniť logickú hodnotu ich metód uvažovania: podnecujú citovú stránku človeka, ale po tomto preventívnom manévri sa obracajú na intelekt. A hoci je to osobný intelekt, pripisujú mu univerzálny a absolútny charakter.

Ideál reality, ktorý vytvárajú fanatici, je z logického hľadiska iba štruktúrou reality, ktorej zákony sa zhodujú so zákonmi myslenia fanatikov. Všetko, čo sa nezhoduje s týmto postulovaným ideálom, ktorý sa podľa fanatikov už nachádza, i keď potenciálne a latentne, v súčasnej realite, je falošné, úpadkové, deformované, nepravdivé. Preto s takým sebavedomím bojujú proti tomu, čo zdanlivo protirečí ideálu reality, ktorú si vytvorili: napätie medzi faktom (t.j. dekadentnou prítomnosťou) a postulátom (t.j. budúcnosťou, ktorá im vyhovuje) sa odráža nielen v citovej oblasti fanatikov (nenávisť a láska), ale aj v logickej oblasti. Chcú vytvoriť realitu, ktorá by sa podriaďovala ich vlastným "logickým" zákonom, t.j. realitu, ktorá by sa absolútne zhodovala s ich myslením. Je prirodzené, že podobná realita by sa dala veľmi ľahko poznávať a hodnotiť, lebo by na jednej strane bola gnozeologicky prístupným objektom (pokiaľ ide o formulovanie absolútnych právd) a na strane druhej by bola veľmi príjemným

životným prostredím. Tieto dve hľadiská sa nedajú oddeliť, pretože akčnú a emočnú oblasť nemožno u fanatikov oddeliť.

Gnozeologická nadradenosť subjektu nad objektom vedie aj k dôležitému fenoménu, o ktorom sme už hovorili: ku konfúzii pravdy s hodnotou. Ľahko pochopíme, že táto konfúzia má základ v celom súbore dát a faktorov, ktoré sa navzájom dopĺňajú: v gnozeologickom solipsizme, charakterologickom autizme, citovej integrácii a akčnej integrácii atď. O fanatickej logike by sa dal napísať celý traktát, pričom táto logika by čiastočne mohla prekonávať protikladné a často extrémistické formulácie súčasnej logiky, pretože by dokazovala - svojimi absurdnými závermi - psychologickú podmienenosť väčšiny absolutistických teórií týkajúcich sa problému pravdy. Pokiaľ ide o tento problém, vzhľadom na logiku fanatikov považujeme za hlavné tieto fakty: fanatik nerozlišuje pri definovaní predmetu logiky a axiológie oblasť kvantitatívneho a oblasť kvalitatívneho, ktoré sú tu podľa nás rozhodujúce. Pre fanatika nejestvujú ontologické stupne, ktoré by sa mali uznávať, pokiaľ ide o charakter transsubjektívnej reality ako takej; existuje iba kognitívna hierarchia, t.j. hierarchia dát vedomia fanatika v tom zmysle, že tieto dáta závisia od schopnosti fanatika uchopiť transsubjektívne fenomény na jednej strane a od jeho osobnostno-citových stavov na strane druhej. Z toho samozrejme vyplýva, že pojmy pravdy a hodnoty nezodpovedajú u fanatika jasne definovaným poznávacím a hodnotiacim aktom (pozri predchádzajúce analýzy), ale rozpúšťajú sa v jedinom pojme "pravdy-hodnoty", ktorý zodpovedá osobitným kognitívnym aktom. Tieto akty tvoria podstatu gnozeologickej aktivity fanatikov, pretože všetko, čo má v ich poznávaní a hodnotení "fanatický" charakter, pochádza z týchto syntetických a celostných aktov.

Fanatici, ktorí sú zároveň sociálnymi revolucionármi, pripisujú mimoriadny význam tomuto súhlasu a zhode zákonov myslenia so zákonmi reality, osobitne sociálnej: Savonarola, Lenin, Hitler a čiastočne Kalvín sú svojimi predpovedami a proroctvami typickými fanatikmi; z logického hľadiska tento fenomén neznamená nič iné ako zdanlivý proces konverencie a aproximácie vývoja štruktúry (predovšetkým) sociálnej reality smerom k modelu logických zákonov fanatikov. Takýto proces nie je iba účinným prostriedkom propagandy, ale aj potrebou a jednou z najintenzívnejších túžob samotných fanatikov-ideológov.

Čo sa týka kritérií pravdy, fanatici sú väčšinou prívržencami bezprostrednej pravdy, t. j. vedome alebo nevedome prijímajú teóriu, ktorá považuje pravdu zároveň aj za jej vlastné kritérium (*veritas est norma sui et falsi*). Jediným kritériom pravdy fanatikov je teda pravda sama: evidentná prítomnosť objektu vo vedomí poznávajúceho subjektu. Logika fanatikov sa do istej miery nepriamo (a najmä nevedome) blíži k logike Spinozu a Descarta. Pojem evidencie má u fanatikov celkom idealistický charakter - dôsledne vyplýva z gnozeologického solipsizmu, ktorý sme už analyzovali.

Pri aplikácii nášho tvrdenia na doktríny jednotlivých fanatikov však vznikajú problémy. Zdá sa, že teoretická výstavba ich systémov často vyvracia pojmy solipsizmu a bezprostrednej pravdy. Predovšetkým Leninov dialektický materializmus zdanlivo úplne protirečí každej takej domnienke. Aj tak však treba jasne rozlišovať medzi teoretickým systémom ako takým a týmto systémom ako osobným presvedčením, ktoré u fanatika podmieňuje osobitný charakter jeho teórie: mení ju na praktickú

a subjektívnu doktrínu. S tým potom súvisí nevyhnutnosť rozlišovať individuálne formy určitých teórií: nepochybne existuje rozdiel medzi osobnými súvislosťami, t.j. medzi typmi filozofického presvedčenia u Marxa, Lenina a Stalina; pre každého z nich znamená dialektický materializmus zo subjektívneho a osobného hľadiska čosi iné. Iba pre Lenina sa táto teória stala ucelenou ideológiou schopnou determinovať a vyjadriť jeho fanatizmus.

Teoreticky každý syntetický filozofický systém môže podnietiť vznik fanatizmu, ak existujú psychologické podmienky, ktoré dovoľujú predpokladať, že ten alebo onen systém by dokázal vyvolať proces charakterologickej integrácie a plne vyjadriť individuálne alebo kolektívne túžby istého druhu ľudí. A len čo sa tento fanatizmus objaví, charakterologická zameranosť osobnosti a jej emočno-akčný profil vyvoláva hlboké zmeny, ktorých logické dôsledky sme už načrtli; charakterizujú všetky formy fanatizmu.

3. Záver. Gnozeologické a logické dôsledky fanatizmu možno zhrnúť do niekoľkých bodov:

1. bezprostredné a absolútne poznanie podstaty reality;
2. kognitívne akty fanatikov nemožno rozložiť, lebo sú zároveň aktami poznávacími i hodnotiacimi;
3. konfúzia pravdy s hodnotou, ktorá vyplýva z analogickej konfúzie oblasti kvantitatívneho s oblasťou kvalitatívneho z ontologického hľadiska;
4. gnozeologický iracionalizmus;
5. deduktívny racionalizmus v logickom zmysle, t.j. presvedčenie, že absolútna základná idea je pre fanatikov zároveň princípom existencie a samotným zmyslom reality;
6. gnozeologický solipsizmus, ktorý sa uplatňuje vo forme absolútnych logických a hodnotiacich súdov;
7. tendencia dosiahnuť dokonalú zhodu zákonov afektívneho myslenia fanatikov so zákonmi reality (predovšetkým sociálnej, pretože fanatizmus je čírym antropomorfizmom);
8. vzájomná podmienenosť psychologickej a kognitívnej stránky; fanatizmus nemožno analyzovať bez participácie týchto dvoch hľadísk.

Ideologická ofenzíva všetkých fanatikov má charakter najdôslednejšieho absolutizmu. Každá fanatická ideológia si nárokuje neomylnosť a dokonalú ucelenosť v tom zmysle, že nevyjadruje iba tendenciu vývoja reality, ale že dokáže zaujať všetky zložky človeka, ktorý sa orientuje pozitívne na život a budúcnosť. Nie je najsilnejším argumentom proti každému fanatizmu práve nespočetné množstvo fanatických ideológií, ktoré si navzájom protirečia a zápasia medzi sebou na život a na smrť? Človek a logika sú totiž napokon mimo a na "bojisku" zostávajú len fanatici.

Z nepublikovaného francúzskeho rukopisu *Le Fanatisme. Une analyse psychologique et axiologique* (Fanatizmus. Psychologická a axiologická analýza), 7. kapitola, s. 488-505 preložila Kristína Korená.